

ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ НАПРИКІНЦІ 1960-Х – У 1980-ТІ РР.

Igor Koляда – професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор педагогічних наук;

Роман Хомич, студент факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, м. Київ

Мета: охарактеризувати політичне становище в УРСР у 1960-х – 1978-х рр., розкрити причини активізації та поразки опозиційного руху наприкінці 1960-х – у 1980-ті роки; з'ясувати течії дисидентського руху та охарактеризувати форми їхнього протистояння тоталітарному режиму; визначити історичне значення дисидентського руху цього періоду.

Цільові завдання:

- охарактеризувати дисидентський рух в Україні, методи боротьби з тоталітаризмом;
- виховувати почуття патріотизму, осуд тоталітарної радянської антидемократичної політики, гордість за національну еліту радянських часів, повагу і вдячність українським дисидентам за мужність у роки розгулу радянського терору «говорити правду про життя в радянському суспільстві»;
- ознайомити учнів з політичними портретами таких діячів, як В. Чорновіл, А. Горська, В. Стус, Є. Сверстюк, Л. Лук'яненко.

Тип уроку: комбінований.

Навчально-методичне забезпечення: Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – К.: Грамота, 2011. – 320 с.: іл.

Коляда І., О. Лук'янчук. Історія України в 11 класі. Навч.-методич. посібник для вчителів. – К.: «Аконіт», 2005. – 200 с.;

Арнаутова Л. О. Історія України. 11 клас: розробки уроків. – Х.: Вид-во «Ранок», 2011. – 464 с. – (Серія «Профільна школа»);

Хрестоматія з новітньої історії України. 1945–1998 рр.: навч. посібник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Упорядник: С. Падалка, П. Панченко, С. Тимченко. – К.: Генеза, 2000. – 376 с.;

Атлас історія України 11 клас. – вид. «Картографія», 2013. – 22 с.

Основні поняття і терміни: дисидент, опозиційний рух, УГГ, «самвидав», цензура, неосталінізм, правозахисник.

Основні дати: 1965 р. – перша хвиля арештів дисидентів; 4 вересня 1965 р. – маніфест проти арештів української інтелігенції у кінотеатрі «Україна» в Києві; **1970 р.** – початок нелегального виходу опозиційного журналу «Український вісник» (редактор В. Чорновіл); **1972 р.** – друга велика хвиля арештів інтелігенції України (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, Н. Світлична, Ю. Шухевич); **1976 р.** – заявила про своє іс-

нування Українська Гельсінська група сприяння виконанню гельсінських угод (УГГ) на чолі з М. Руденком.

ХІД УРОКУ

І. Перевірка домашнього завдання з теми: «Культура в середині 1960-х – у першій половині 1980-х рр.».

Під час **фронтального опитування** вчитель пропонує учням відповісти на такі **запитання**:

- Коли розпочалося впровадження обов'язкової середньої освіти в УРСР?
- Коли, де і ким було розроблено технологію інтенсивного навчання?
- Чому вище партійне керівництво приділяло багато уваги конструкторському бюро «Південне»?
- Які причини гальмували розвиток науки в СРСР?

Робота з документом. Прочитайте уривок зі щоденника П. Шелеста та знайдіть відповіді на запитання:

- З якою метою П. Шелест запросив українських письменників на спільну розмову? Чому він обрав для неї прогулянку Дніпром, а не затишній кабінет?
- Чому питання які вони обговорювали, П. Шелест характеризував як «гострі» та «непрості»?
- Які висновки про ставлення письменників до подій у Чехословаччині можна зробити на основі щоденника П. Шелеста?

«...Теплоходом по Дніпру відправилися в господарство «Тетерів» чоловік 35–40 письменників на чолі із секретаріатом Спілки письменників України на прогулянку й ділову неофіційну зустріч. Були відверті, але разом із тим і гострі питання, бесіда проходила у взаємному розумінні всіх непростих питань. Потрібно в майбутньому більше мати з ними контактів, допомагати їм розумітися в складних питаннях зовнішньої та внутрішньої політики, соціальних, національних, духовних питаннях, безумовно, розумніше, тактовно направляти їхню творчу діяльність. Багато виникло запитань щодо подій у Чехословаччині – ця тема їх дуже цікавила й тривожила. Вважаю, що зустрічі в такій обстановці народжують взаємне довіря і викликають на відверті розмови».

II. Актуалізація опорних знань та мотивація діяльності.

Учитель використовує прийом **евристичної бесіди**:

Учитель. З курсу всевітньої історії пригадайте, які риси визначали суспільно-політичне життя в СРСР у післяхрущовську добу?

Учень. Суспільно-політичне життя в СРСР у післяхрущовську добу визначалося наступними рисами: формування культу особи Л. Брежнєва, реабілітація «сталінщини» (неосталінізм), появою шістдесятництва.

Учитель. Яке явище виникає в УРСР у 1960-х роках під впливом хрущовської лібералізації, які ідеї його активних діячів підготували ґрунт для активізації дисидентського руху?

Учень. В УРСР у 1960-х роках під впливом хрущовської лібералізації виникає таке явище, як шістдесятництво – рух творчої молоді, яка сповідувала нові думки, оригінальну тематику і стала ядром духовної опозиції в Україні. Шістдесятники виступили за: поглиблення реформ, скасування ідеологічних обмежень у галузі культури, подальшу демократизацію суспільства, національно-культурне відродження України, відродження української мови. Найяскравіші представники шістдесятництва: В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, Д. Павличко, О. Заливаха та інші. Організовані шістдесятниками у 1959–1960 рр. Клуб творчої молоді «Сучасник» у Києві та в 1962 р. клуб «Пролісок» у Львові стали справжніми осередками альтернативної національної культури. Саме шістдесятництво стало підґрунтям для появи дисидентського руху в УРСР.

Учитель. Які наслідки мало утвердження неосталінізму в суспільно-політичному житті в СРСР у період «Брежнєвського застою»?

Учень. Утвердження неосталінізму у суспільно-політичному житті в СРСР у період «Брежнєвського застою» призвело до згорання десталінізації у радянському суспільстві, нових утисків національного культурно-духовного життя, серйозних порушень конституційних норм щодо свободи совісті та віросповідань, істотних прорахунків у галузі соціально-економічної політики. Це викликало природну опозицію з-поміж частини суспільства, яка називалася дисидентством.

Учитель. Що ж таке дисидентство?

Учень. Дисидентство – це виступ проти чинного державного ладу чи загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології й політиці. Дисидентський (опозиційний) рух виник в Україні в середині 1950 років як форма протесту проти дій партійно-державного апарату та порушення ним радянських законів. Слово «дисидент» означає «незгодний» і пояснюється як «людина протестна», яка відкрито протиставляє свої погляди панівній ідеології та рішуче захищає свої переконання.

Учитель. Які ж основні причини появи дисидентського руху в СРСР та Україні зокрема?

Учень. Основними причинами виникнення дисидентського руху були політичні: декларативний та формальний характер півноважень республіки у радянській федерації, однопартійна система, яка позбавляла суспільство демократичного вибору шляхів політичного розвитку, забороняла діяльність опозиції, установила цензуру, відкидала будь-які законні можливості для зміни влади, призвела до небажаної бюрократизації системи управління. Не менш важливими були й національно-культурні причини. З-поміж них насамперед вирізнялися політика зросійщення, позбавлення українського народу самобутніх рис, можливостей для вільного національно-культурного розвитку. Соціально-економічні причини полягали в низькому рівні життя, нав'язуванні Україні невідповідної їй потребам і можливостям моделі економічного розвитку, суперечностях економічної політики. Дисидентський рух зумовлювали також релігійні причини, породжені державною антирелігійною політикою й антидемократичними засобами, якими вона проводилася.

Учитель. Чому дисидентський рух в Україні був закономірним явищем? Які традиції опозиційного спротиву радянському тоталітарному режиму існували в Україні?

Учень. Дисидентський рух в Україні був закономірним явищем, адже до нього опір радянському тоталітарному режиму чинили учасники самостійницького руху Опору, що виник ще у роки Другої світової війни, зокрема, це активні члени ОУН та бійці УПА. Незважаючи на припинення активної збройної боротьби ОУН і УПА, ідеї самостійницького руху продовжували панувати у свідомості сотень тисяч українців західних областей, а приклади мужності їхніх дідів, батьків, що повернулись зі сталінських таборів, слугували прикладом мужності й незламності, виховуючи усвідомлення необхідності протистояти режиму, шукати нових методів і засобів для продовження боротьби з радянською владою за утвердження української державницької ідеї.

Учитель. З якою організацією пов'язують появу дисидентського руху в Україні?

Учень. Появу дисидентського руху в Україні пов'язують з першою підпільною організацією партійного типу в Україні повоєнного періоду, що вдалася до ненасильницьких, правових методів здобуття незалежності, а саме з Українською робітничо-селянською спілкою, яка діяла з 1959 по 1961 рр.

Учитель. Хто був лідером цієї організації? Які програмні завдання вони проголосили?

Учень. Лідером Української робітничо-селянської спілки був Левко Лук'яненко. Основними завданнями спілки були: по-перше, завоювання демократичних прав і свобод, по-друге, ви-

хід України з СРСР шляхом референдуму і створення суверенної української держави. Досягті суверенності України передбачалося тільки мирними засобами.

Учитель. Отже, утвердження неосталінської моделі суспільно-політичного життя в СРСР, відмова від десталінізації, наростання цензурних обмежень, упровадження політики інтернаціоналізації та формування радянської спільноти – радянський народ з домінуванням однієї культури та мови – російської, ігнорування національних потреб українського народу до самобутнього політичного, національно-культурного життя, декларативний характер національної політики, зокрема права на національне самовизначення та вільний національно-культурний розвиток, обумовили нове піднесення опозиційних настроїв, активізацію дисидентського руху і в Україні, з формами, організаціями, активними учасниками якого ми ознайомилися під час вивчення теми уроку.

III. Вивчення нового матеріалу.

План уроку:

1. Причини активізації опозиційного руху.
2. Опозиційний рух в середині 1960-х – на початку 1970-х років.
3. Форми діяльності дисидентів.
4. Причини поразки та історичне значення дисидентського руху.

1. Причини активізації опозиційного руху.

Основні риси радянської тоталітарної моделі у період 1964–1984 рр. учитель розкриває під час розгорнутої характеристики з використанням логічно-структурної схеми та тематичної таблиці.

Учитель. Післяхрущовський період (1964–1984) у житті України, як і в інших республік СРСР, увійшов в історію як період, який згодом назвуть «застоем» (або періодом «розвинутого соціалізму» – за компартійною ідеологічною термінологією), що проявився:

- по-перше, в економіці;
- по-друге, в суспільно-політичному житті;
- по-третє, в культурному житті країни.

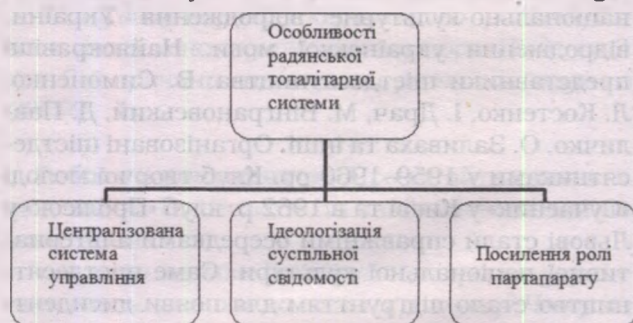
У жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС першим секретарем ЦК КПРС було обрано Леоніда Брежнєва (з 1966 – Генеральний секретар ЦК КПРС). Період, коли він був радянським лідером, відзначений тим, що:

- по-перше, у державному правлінні ще більше посилювалась роль компартійного апарату. З вересня 1965 р. децентралізовану систему управління (раднаргоспи), яка не виправдала себе, змінила випробувана – централізована. Загальносоюзним міністерствам знову підпорядковувалася більшість підприємств. Країна продовжу-

вала розвивалася традиційним для неї шляхом екстенсивного розвитку, вступаючи в стадію кризи радянської моделі розвитку;

- по-друге, освіта, наука, культура і медицина фінансувались за залишковим принципом. Період стагнації, який переживала радянська модель, характеризувався надмірною ідеологізацією суспільної свідомості, посиленням тоталітарних тенденцій в адміністративно-державному управлінні, боротьбою з інакомисленням;

- по-третє, було згорнуто хрущовські реформи, які, незважаючи на непослідовність і суперечливість, усе ж мали своїм наслідком деяку лібералізацію та гуманізацію в житті суспільства. Проте вже почалось переслідування шістдесятників, пройшла хвиля арештів і судових процесів над дисидентами, посилювалася русифікація України. Майже припинився процес реабілітації репресованих сталінським режимом. Десталінізація поступилася місцем **неосталінізму**.

«Радянська тоталітарна модель періоду «застою» (1964–1985 рр.): основні риси»:

Політична сфера	
Сфера державного управління	Посилення ролі компартійного апарату (партійних функціонерів-чиновників)
Економічна сфера	
Сфера управління народним господарством	1) заміна децентралізованої системи управління (раднаргоспи) – централізованою; 2) підпорядкування загальносоюзним міністерствам більшості підприємств України
Культурна сфера	
Сфера фінансування	1) освіта, наука, культура і медицина фінансувались за залишковим принципом; 2) надмірна ідеологізацією суспільної свідомості

За допомогою **стислої характеристики та структурної схеми** вчитель розкриває основні причини активізації дисидентського руху.

Учитель. Національно-визвольний рух активізувався у другій половині 1960-х рр., коли у відповідь на утиски офіційної влади почали прилюдно лунати протести проти порушення прав громадян. Причинами посилення активізації були:

- по-перше, відхід від політики лібералізації і порушення людських прав;
- по-друге, ігнорування конституційних прав людини в СРСР, відсутність демократичних свобод;
- по-третє, політичний диктат з центру;
- по-четверте, релігійні утиски та репресії проти інакомислячих.

Завдання учням:

- заповнити схему та таблицю до конспекту;
- скласти тезовий конспект;
- навести приклади політичного диктату з історії нашої країни.

Використовуючи прийом **пояснення**, учитель розкриває зміст поняття «неосталінізм», «політичний диктат» та «період «застою»».

Учитель. «Неосталінізм» – назва політичного режиму періоду «застою» або «розвинутого соціалізму» та «удосконалення розвинутого соціалізму», що склалася за часів перебування при владі в СРСР Л. Брежнєва, В. Андропова та К. Черненко, який характеризувався спробою поновлення деяких рис сталінського режиму без заходів масових репресій.

«Політичний диктат» – це політика нав'язування союзним центром своїх умов, вимог підпорядкованим союзним республікам, ігноруючи їхні інтереси.

Період «застою» – це назва одного з останніх періодів існування радянської економічної та політичної системи (середина 1970 – середина 1980-х рр.), уведені в політичний лексикон лідером КПРС М. Горбачовим у другій половині 1980-х років. Власна (офіційна на той час) пропагандистська назва цього періоду – «розвинений соціалізм». У цей період у радянському суспільстві склалися передумови глибокої системної кризи – економічної та соціальної, які врешті призвели до краху радянської економіки та політичного розпаду СРСР.

Завдання учням:

- занотувати визначення поняття.

2. Опозиційний рух в середині 1960-х – на початку 1970-х років.

За допомогою **міркування та хронологічної таблиці** вчитель висвітлює активізацію дисидентського руху впродовж другої половини 1960-х рр.

Учитель. Інтелігенція, для якої «хрущовська відлига» була наче ковток свіжого повітря, уже не могла мовчки терпіти новий наступ тоталітаризму. У середині 1960-х років активізувався опозиційний рух. Спроби радянського керівництва, очолюваного Л. Брежнєвим, обмежити «вільнодумство», яке поширилося під впливом «хрущовської відлиги», викликали протест найсміливіших представників інтелігенції. У чому це виявилось?

Україною прокотилася хвиля протесту. Було зібрано сотні підписів на підтримку заарештованих. Ці підписи були справжніми актами громадянської мужності. Із запитом про їхню долю до ЦК КПУ зверталися відомі митці Л. Костенко, М. Стельмах, А. Малишко, Г. Майборода, С. Параджанов, авіаконструктор О. Антонов та ін., але відповіді так і не отримали. Восени 1955 р. відбувся перший відкритий виступ української інтелігенції проти арештів (І. Дзюба, В. Чорновіл, В. Стус). У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та голови Ради міністрів УРСР В. Щербицького. У листі зазначалося, що національно-політичне становище України не відповідає її державному статусові, зафіксованому в Конституції, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу, що не можна вдаватися до репресій щодо людей, які висловлюють свої думки. До листа він додав свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій викрив політику придушення національно-культурних потреб українського народу. Інтелігенція та студенти, які стали на захист української культури, почали збиратися в Києві біля пам'ятника Т. Шевченку. 22 травня 1966 р. там зібралося майже 150 осіб.

Цей день був вибраний не випадково: саме в травні 1861 р. труну з тілом Кобзаря привезли до Києва, а звідти до Канева, де 10 (22) травня поета поховали на Чернечій горі. У маніфестації 22 травня 1966 р. брали участь А. Горський, І. Світличний, В. Лобкота ін. Лунали вірші Т. Шевченка, В. Симоненка, Л. Костенко. Наступного року, незважаючи на «роз'яснювальну роботу», яку правоохоронні органи провели з-поміж інтелігенції та студентів, біля пам'ятника зібралося ще більше людей. Увечері міліція заарештувала кількох учасників маніфестації. Майже 300 осіб попрямували до будинку ЦК КПУ з вимогою звільнити заарештованих. Міліція спробувала розгнати демонстрантів водометами, але марно. Будинок ЦК КПУ оточили вантажними автомобілями. Протистояння тривало майже до ранку.

У березні 1966 р. на адресу XXIII з'їзду КПРС надійшов меморандум Українського національного фронту (УНФ) з вимогами припинити зросійщення населення України та переслідування української інтелігенції. В активі УНФ перебувало майже 200 осіб із Львівської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Донецької та інших областей. Його метою була агітація за вихід України із СРСР та створення самостійної демократичної держави. До складу УНФ входили: І. Губка, Г. Прокопович, М. Качур, Т. Ільницький та ін. Незважаючи на те, що УНФ проводив лише агітаційну діяльність, керівники цієї організації були засуджені на максимальні строки ув'язнення.

На формування опозиційних настроїв вплинула окупація Чехословаччини військами Варшавського Договору в серпні 1968 р. З-поміж інтелігенції, робітників, студентів і селян було чимало таких, як засуджували цю акцію. Реформи чехословацького керівництва вони сприймали як оновлення суспільства. Ті люди, які мріяли про свободу та справедливість, з надією сприймали звістки про те, що в Чехословаччині значно більше свободи слова та інших прав, аніж у СРСР. Критичне ставлення до чехословацьких подій було поширене серед молоді. Після зустрічі першого секретаря ЦК КПУ

П. Шелеста зі студентами та викладачами Київського університету ім. Т. Шевченка, що відбулася на початку вересня 1968 р., він отримав анонімний лист, у якому керівникові республіки докоряли за те, що він говорив неправду про події в Чехословаччині та становище в СРСР.

Хронологічна таблиця «Виступи дисидентів проти режиму 1965–1968 рр.»

Дата	Подія
4 вересня 1965 року	Перший відкритий виступ української інтелігенції проти арештів (І. Дзюба, В. Чорновіл, В. Стус)
Грудень 1965 року	Лист І. Дзюби з критикою радянської національно-культурної політики; надіслано працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
Березень 1966 року	Меморандум Українського національного фронту (УНФ) на адресу XXIII з'їзду КПРС з вимогами припинити зрощення населення України та переслідування української інтелігенції
22 травня 1966 року	Маніфестація української інтелігенції та студентів в Києві біля пам'ятника Т. Шевченку на захист української культури
1967 рік	Оприлюднено документальну збірку В. Чорновола «Лихо з розуму»
Вересень 1967 року	Протест проти незаконного ведення суду А. Горської з групою киян на процесі В. Чорновола у Львові
Вересень 1968 року	Лист студентів з критикою П. Шелеста щодо подій у Чехословаччині

Завдання учням:

- занотувати таблицю.

Уявлення про акцію, організовану дисидентами під час прем'єри в кінотеатрі «Україна» фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків», вчитель формує за допомогою сюжетної розповіді.

Учитель. Восени 1965 р. в новому столичному кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Перед початком сеансу відбулася творча зустріч режисера та кінокритиків із глядачами. Після прем'єри на сцену вийшов літературний критик І. Дзюба. Він

сказав, що це свято національного мистецтва загарманене численними арештами й став називати імена заарештованих. Його підтримали В. Чорновіл і В. Стус. Ось як свідок тих подій, шістдесятник і колишній політ'язень Олесь Сергієнко описав у своїх спогадах: «За так звану «антирадянську агітацію» сіли за ґрати літературний критик Іван Світличний, мистецтвознавець Богдан Горинь, письменник Михайло Масютко, модельєр Ярослава Менкуш та інші. Їхні імена під час прем'єрного показу фільму «Тіні забутих предків» назвав громадський та культурний діяч Іван Дзюба. Дзюба сказав: «У нас велике свято, але й велике горе. В Україні почалися арешти творчої молоді». Хтось із залу, з гебістів, кричить, що, мовляв, давно пора. Директор кінотеатру, Федір Браїченко, розгубився, а тоді штовхнув Дзюбу від мікрофона. Той мало не впав, але випростався і продовжив перелік прізвищ. Після виступу Івана Дзюби обговорення фільму вийшло з-під контролю. До стихійної акції протесту долучилися тоді ще маловідомі В'ячеслав Чорновіл та Василь Стус. Підтримав її й режисер фільму Сергій Параджанов. Підлив масла у вогонь, в наш національний вогонь, і Сергій Параджанов. Він сказав: «Я довго чинив опір перекладу українського тексту фільму російською мовою. Оскільки вважаю цей текст невід'ємною частиною художньої тканини фільму».

Це був перший відкритий виступ української інтелігенції проти арештів.

Завдання учням. Відповісти на запитання:

- Чому директор кінотеатру Федір Браїченко почав позбавляти І. Дзюбу можливості говорити у мікрофон?
- У чому, за словами автора, виявлялась політика русифікації?
- Назвати головних учасників акції протесту.

Уявлення про активного діяча опозиційного руху в Україні Василя Стуса вчитель формує за допомогою історико-психологічного портрета.

Учитель. Розпочався життєвий шлях поета-борця Василя Семеновича Стуса 7 січня 1938 року в селі Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині. Дата народження, яка збіглася з днем народження Ісуса Христа, могла стати приводом для насмішок над дитиною в її шкільні роки, а в дорослі – стати поштовхом для цькування чи навіть перешкодою для здобуття вищої освіти. Мама побоялась записувати 7 січня, записала 6-го. Василь питав глибоко віруючого теолога-самоука Семена Покутника, яке значення для людини має дата народження. «Додаткова благодать, щастя. А можливо, хай у меншому, не всекосмічному огромі, та ж спорідненість з Христовою долею, жертвовність самого життя і Голгофної смерті», – сказав Семен. Батьки його були селянами. Дитинство, яке сам він назвав «чор-

ним», проходило в атмосфері добра і любові. А ще – народної пісні. В. Стус згадував: «Перші уроки поезії – мамині. Знала багато пісень і вмiла дуже інтимно їх співати... Найбільший слід на душі – од маминої колискової «Ой люлі-люлі, моя дитино». Шевченко над колискою – це не забувається. «Навчався спочатку в місцевій школі, потім – у Донецьку, куди сім'я переїхала, коли Василь був ще маленьким хлопчиком. Пам'ять по собі школа залишила безрадісну. «Шкільне навчання – вадило. Одне чужомовне, а друге – дурне. В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Скоро минуло. Відродилося в старших класах, коли прийшла любов», – згадував Василь Стус. У школі Василь вчився на «відмінно», у 4–6 класах знав напам'ять майже весь «Кобзар» Т. Шевченка. Закінчив школу зі срібною медаллю. З 1954 р. навчався на історико-філологічному факультеті Донецького педінституту. Студентські роки він пізніше назвав «трудними». Стосувалося це, очевидно, й матеріального буття, а ще більшою мірою казенного, схоластичного навчання, зокрема тієї фальші у висвітленні історичного минулого нашого народу, якою була переповнена тогочасна офіційна наука, і передусім – історія. Після закінчення інституту вчителює на Кіровоградщині. У 1959 р. на сторінках «Літературної газети» вперше побачили світ вірші В. Стуса з напутнім словом А. Малишка. У цей час В. Стус захоплюється світовою літературою. З-поміж улюблених письменників – Гете, Рільке, Толстой, Хемінгвей, Пруст, Камю, Фолкнер. З 1959 по 1961 рр. служить в армії. «Вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах – погони», – згадував В. Стус. З 1961 р. викладає українську мову і літературу в 23-ій Горлівській школі, працює літературним редактором газети «Соціалістичний Донбас». 1963 р. став роком вступу до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. В. Стус працює над дисертацією «Джерела емоційності літературного твору», подає до видавництва «Молодь» першу збірку поезій «Круговерть», бере участь у роботі Клубу творчої молоді (Лесь Танюк, Алла

Горська, В'ячеслав Чорновіл). В. Стус із його загостреним почуттям справедливості, правдолюбством, здатністю відчувати чужий біль гостріше, ніж власний, не міг ужитися в тій обстановці, яка поступово складалася в країні в умовах утвердження неосталінізму, відмови від десталінізації, тому у вересні 1965 р. його виключають з аспірантури. Формальною причиною послужив випадок, що стався в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі кінофільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». «В суботу, 4 вересня, під час виступу автора фільму та його учасників і потім, після виступу Івана Дзюби, який не зміг сказати про групу арештів (його зіпхнули зі сцени, гукаючи, що людей не заарештовують), я виступив так само. Мене обурило брутальне поводження з І. Дзюбою, факт арештів і та атмосфера приховування цього факту, яка найточніше виявилась під час зустрічі з акторсько-авторською групою фільму. Були шалені відгуки: «Це провокація», «Це брехня», «Тут не місце...» і т. д. І тоді я не зміг стерпіти. Я говорив з обуренням про те, що підозріливо приховувані арешти виявляють якусь гнітючу атмосферу, яка створилася в Києві, особливо ж – щодо молодих митців. Ці підозріливі арешти створюють ґрунт для страшних аналогій. Тінь кривавого 1937 р. надто близька, щоб не можна було реагувати на будь-які подібні симптоми. Чисто психологічно, чисто громадянськи – я не міг стриматись. Я вважаю, що в таких умовах мовчанка є злочином... Я не міг стерпіти. Я не міг мовчати... До цього зобов'язує пам'ять про мільйони людей, які боролися за справді соціалістичний, справді найбільш демократичний суспільний лад, пам'ять про людей, що офірували своє життя для високого вогню Революції, для щасливого майбуття нащадків. Але загуділа сирена, глушачи мій голос. Це страшно. Я намагався говорити про обов'язок кожної радянської людини боротися і захищати демократію, соціалізм, справжнє революційне ленінське вчення. А сирена гуділа. Сирена не давала говорити, затуляла рота». І почалися поетові поневіряння. Поета не друкували. Однак він знав, який тернистий шлях йому судився, та не прагнув «сховатися од долі». Як згадує письменник Ю. Покальчук, у розмові з ним Василь сказав одного разу: «Я просто так не можу! І жити не можу спокійно і не зможу! Я знаю, що за мною одного разу прийдуть, знаю свою долю, але я почуваю, що мушу її пережити саме ось так». З 1972 р. починаються поетові поневіряння по радянських таборах. У ніч з 3 на 4 вересня 1985 року В. Стус помер. Містична знаменна дата: саме 4 вересня, тільки 1965 р., відбулася прем'єра «Тіней забутих предків», дата Василевого виступу, після якого почався двадцятирічний шлях на Голгофу. Останні хвилини життя В. Стуса досі не з'ясовані. Що стало при-

чиною смерті? Серцева недостатність? Нервово перенапруження? Побої наглядачів? Його поховали на кладовищі у селі Борисово таємно, уночі, за декілька годин до прибуття дружини і сина, які хотіли забрати тіло В. Стуса. Через 4 роки поета було повністю реабілітовано «за відсутністю складу злочину». 16–19 листопада 1989 р. відбулося перепоховання праху В. Стуса і його побратимів Ю. Литвина і О. Тихого, замордованих тоталітарною системою в тюрмах та концтаборах, на Байковому кладовищі у Києві.

Завдання учням. Відповісти на запитання:

- Яку роль у становленні особистості поета-дисидента відіграла родина?
- Які риси характеру допомогли В. Стусу вийти переможцем у протистоянні з тоталітарним режимом?

Уявлення про світогляд та ціннісні й моральні орієнтири В. Стуса вчитель формує, застосовуючи **прийом аналізу художнього твору.**

Учитель. Читає поезію:

Весь обшир мій – чотири на чотири.
Куди не глянь – то мур, куток і ріг.
Всю душу з'їв цей шлак ліво-сірий,
Це плетиво заламаних доріг.
(В. Стус «Весь обшир мій – чотири на чотири...»)

Неосяжна осонцена днина,
І собором дзвінким Україна
написалась на мурах тюрми.
Безгоміння, безлюддя докола,
Тільки сонце, і простір, і сніг.
(В. Стус «На колимському морозі калина...»)

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верств,
що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденним і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті з рідним краєм поріднюсь.
(В. Стус «Як добре те, що смерті не боюсь я...»)

Завдання учням. Відповісти на запитання:

- Які риси характеру автора відображають ці поезії?
- Як поет описує умови свого ув'язнення?
- Які почуття у нього до України? Якими засобами автор передає своє ставлення до ситуації, свою любов до України, тугу за нею?
- Про що свідчать рядки вірша «Як добре те, що смерті не боюсь я...»?

• Які рядки поезії свідчать про незламність духу і волі поета?

• Які рядки поезії свідчать про його віру у краще майбутнє свого народу, України?

• Які слова поета стали пророчими?

Дослідницькі навички в учнів учитель формує, застосовуючи **прийом аналізу художнього твору.**

Учитель. Спогади письменника І. Білика про демонстрацію в Києві 22 травня 1967 р.: «...22 травня 1967 року була битва біля пам'ятника Тарасу Шевченкові – ми влаштували демонстрацію, і нас намагалися розігнати. Організатор – молодий хлопець, аспірант університету казав: «Ми сюди прийшли без ножів і без обрізів, а нас називають бандитами! Давайте підемо всі демонстрацією пішки через Хрещатик до ЦК!» І ми пішли. А перед будівлею ЦК нас стали розливати водою. ...Найвитриваліші зібралися купою, узялися за руки і трималися, аж поки вийшов міністр внутрішніх справ Іван Головченко і сказав: «Хлопці, не робіть цього тут. Ходімо на площу Калініна, там домовимося. Я при вас випущу тих, кого затримали, тільки не стійте тут».

Завдання учням. Відповіді на запитання:

- Чому маніфестація біля пам'ятника Тарасу Шевченкові була влаштована саме 22 травня?
- Чому влада намагалася перешкодити акції?
- Чому офіційні представники влади називали їх «бандитами»?
- У чому виявився страх влади перед протестувальниками?

Використовуючи **прийом посилання на твір, учитель** формує уявлення про виступ І. Дзюби та основну ідею його праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»:

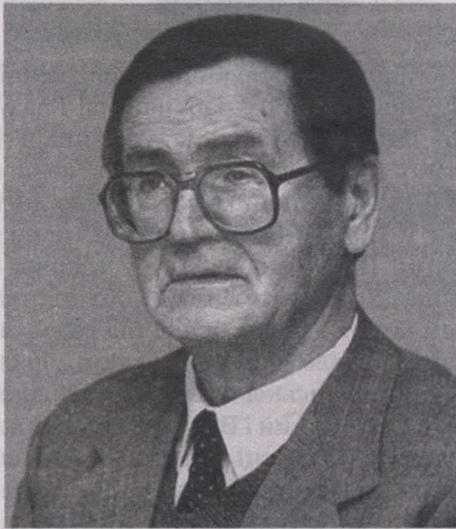
Учитель. У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та голови Ради міністрів УРСР В. Щербицького. У листі зазначалося, що національно-політичне становище України не відповідає її державному статусові, зафіксованому в Конституції, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу, що не можна вдаватися до репресій щодо людей, які висловлюють свої погляди. До листа він додав свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій, зокрема, зазначав: «Українська преса сьогодні практично витіснена з суспільного побуту. Українські книгодрукування і книготоргівля знищені, навіть ті цікаві малотиражні видання, що останнім часом з'являються, до читача не доходять. Дев'ятий вал російськомовної "масової культури" заливає руїни культурної інфраструктури України... Національна справа – це справа всього народу і справа кожного громадянина: це корінний інтерес усьо-

го народу і громадянства, совість кожного з нас; вона не відсуває всіх інших справ, інтересів та ідеалів, але нерозривно з ними пов'язана, і ніхто не має права мовчати, коли бачить щось неподобне, так само як ніхто не має права затуляти вуха від тривожних голосів...»

Отже, І. Дзюба у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» викрив політику придушення національно-культурних потреб українського народу.

Запитання учням:

- Як оцінював стан преси та книгодрукування в УРСР український літературознавець І. Дзюба?
- Уявлення про активного діяча опозиційного руху в Україні Івана Дзюбу вчитель формує за допомогою біографічної довідки.

Учитель. Іван Михайлович Дзюба – український літературознавець, літературний критик, громадський діяч, дисидент радянських часів, Герой України (2001), академік НАНУ, другий Міністр культури України (1992–1994), голова Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка (1999–2001), керівник відділу загальних енциклопедичних досліджень Інституту енциклопедичних досліджень НАН України. Співголова Головної редакційної колегії «Енциклопедії сучасної України». Головний редактор журналу «Сучасність» (у 1990-х роках), редактор відділу перекладної літератури видавництва «Дніпро» (у 1969–1972 рр.), член редколегій наукових часописів «Київська старовина», «Слово і час».

Завдання учням:

- занотувати основні факти біографії;
- скласти хронологічну таблицю основних дат життя.

Учитель висвітлює реакцію влади на активізацію опозиційного руху методичним прийомом доведення та з використанням структурної схеми.

Учитель. Опозиційний рух викликав занепокоєння Кремля. Відповіддю влади на активізацію опозиційного руху стали репресії. Намагаючись не допустити його поширення, радянське компартійно-державне радянське керівництво в 1965 р. звинуватило десятки людей в антидержавній діяльності – розпочалися арешти інакодумців. Так, наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. було заарештовано кілька десятків представників молоді творчої та наукової інтелігенції. З-поміж них – літературний критик І. Світличний, мистецтвознавець Б. Горинь, художник О. Заливаха, літературознавець М. Косів, історик В. Мороз та ін. Не було зроблено повідомлень про причини арештів, не висунуто публічних звинувачень. Спроби придушити рух дали протилежні результати. Репресії викликали інтерес суспільства до заарештованих і до проблем, які вони порушували. Україною прокотилася хвиля протесту. Було зібрано сотні підписів на підтримку заарештованих. Ті, хто найактивніше захищав заарештованих, самі зазнали репресій. Їх виключали з вищих навчальних закладів й аспірантури (В. Стус), звільняли з роботи (М. Коцюбинська, Ю. Бадзьо, С. Кириченко), відмовляли в захисті підготовлених дисертаційних робіт (Є. Пронюк), забороняли друкуватися. Судові процеси над учасниками опозиційного руху розпочалися у січні 1966 р. Перший процес відбувся в Луцьку, де на відкритому засіданні обласний суд розглянув справу В. Мороза і Д. Іващенко, звинувачених у проведенні націоналістичної агітації та пропаганди. В Івано-Франківську відбулися судові процеси над учителем М. Озерним і художником О. Заливахою, а в березні 1966 р. – у Києві та Львові. У середині квітня 1966 р. політичні процеси завершилися закритим судом над М. Осадчим, М. Зваричевською і братами М. і Б. Горинями у Львові. На цей процес приїхали з Києва І. Дзюба, І. Драч, Л. Костенко, М. Холодний та В. Чорновіл. Коли заарештованих вивели з будинку суду, їхні товариші влаштували маніфестацію. В'ячеслав Чорновіл, якого викликали на процес як свідка, заявив, що судове засідання оголошене закритим незаконно, а тому він відмовляється давати свідчення. Суд вирішив вивести його з приміщення під конвоєм, ухваливши притягнути до кримінальної відповідальності. «За задумом, – писав пізніше про ті події В. Мороз, – суди повинні були залякати й заморозити рух, як і на початку 1930-х років. Вийшло навпаки: арешти і суди 1965–1966 рр. уперше показали всім, «скільки нас є» і хто ми. Справді, ці процеси були своєрідним парадом шістдесятників на очах України і всього світу».

Комуністична влада прагнула всіма засобами припинити опозиційний рух. Працівники КДБ проводили профілактичні бесіди з молодими по-

етами, у віршах яких виявляли «націоналістичні» погляди. Вони також пильно стежили за поширенням «антирадянських» матеріалів. Під нагляд потрапляли громадяни, які давали іншим читати матеріали «шкідливого» змісту. Редактора газети з м. Дніпродзержинська В. Сіренка виключили з партії «за читання серед трудящих і молоді ідеологічно шкідливих віршів». Його неодноразово викликали на бесіди до правоохоронних органів, на квартирі провели три обшуки, під час яких вилучили рукописи творів, листи, статті, магнітофонні записи.

Отже, репресії ще раз засвідчили тоталітарний антиукраїнський характер влади в Україні.

Завдання учням.

- Занотувати схему до конспекту.

Відповісти на запитання:

- Які заходи вживав КДБ для припинення опозиційного руху?

Уявлення про атмосферу взаємодопомоги між дисидентами вчитель формує прийомом розповіді.

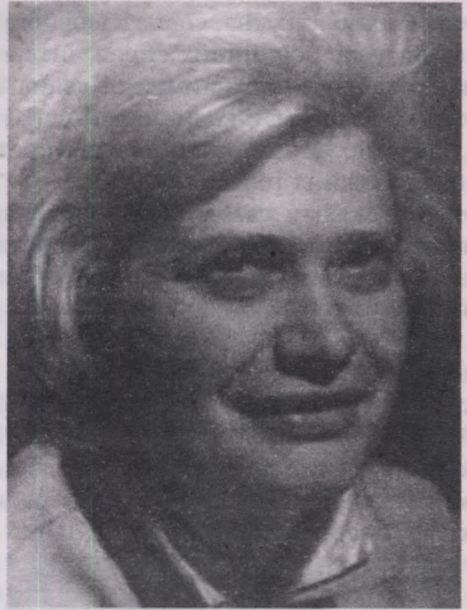
Учитель. Одна з характерних рис опозиційного руху – взаємна підтримка його учасників. На захист заарештованих друзів рішуче стала художниця Алла Горська. Вона надіслала заяву прокуророві УРСР з приводу арештів, подала клопотання на захист художника О. Заливахи. Ця мужня жінка морально й матеріально підтримувала родини політ'язнів. У вересні 1967 р. на процесі В. Чорновола у Львові А. Горська з групою киян висловила протест проти незаконного ведення суду, а наступного року підписала «Лист-протест 139» на ім'я керівників партії та держави з вимогою припинити незаконні процеси. Її викликали на допит у справі В. Мороза, але вона відмовилася давати свідчення. 28 листопада 1970 р. А. Горську було вбито в м. Василькові за нез'ясованих обставин. Її похорон перетворився на мітинг протесту.

Запитання учням:

Які форми взаємодопомоги практикували дисиденти?

Уявлення про активного діяча опозиційного руху в Україні Аллу Горську вчитель формує за допомогою історико-біографічного портрету:

Горська Алла Олександрівна народилася 18 вересня 1929 в Ялті, трагічно загинула у віці 41 року 28 листопада 1970 року у Василькові, відома українська художниця, дисидентка, активна учасниця українського правозахисного руху 1960-х років і одна з найяскравіших творчих особистостей покоління шістдесятників. Вона була донькою високого компартійного чиновника СРСР і одночасно талановитою художницею, що відкривало перед нею якнайширші перспективи в світі мистецтва: нагороди, премії, персо-

нальні виставки, закордонні відрядження, як у Віри Мухіної та Ігоря Грабаря, Іллі Глазунова і десятків інших «народних художників СРСР», лауреатів та орденосців. Однак вона вибрала інший шлях, ставши українською дисиденткою. Так, у 1959–1964 рр. взяла активну участь у створенні Леся Танюка Клубу творчої молоді «Сучасник». У діяльності цього об'єднання, президентом котрого було обрано під головуванням Леся Танюка, крім Горської, участь брали такі знакові для української історії постаті, як Василь Стус, Іван Світличний і Василь Симоненко. Саме творчі люди у 1962 році виявили під Києвом місце масового поховання жертв НКВС 1930-х рр., про що активісти написали в міськраду Києва разом із пропозицією відкрити меморіал. За приблизними оцінками, в цьому районі було поховано близько 130 000 жертв сталінського режиму. Виявили поховання випадково, коли художники і поети в лісі на галявині побачили групу місцевих хлопчаків, які грали у футбол, використовуючи череп дитини з 2 кульовими отворами в якості м'яча. Побачене сильно вразило А. Горську і В. Симоненка, також присутнього в лісі. Художниця довго не могла прийти до тями, поет продекламував одну строфу, яка в поширений варіант його твору про цвинтар розстріляних ілюзій не увійшла. Результати проведеного після знахідки розслідування виклали у «Меморандумі № 2» Клубу творчої молоді. Після вимоги інтелігентів визнати злочини режиму розпочалися цілком очікувані репресії; у 1968 році підписала знаменитий «Лист 139-ти» після введення радянських військ до Чехословаччини в знак протесту проти арештів української інтелігенції, «порушень принципу гласності судочинства» на підтримку незаконно заарештованого журналіста В'ячеслава Чорновола. Цей лист Л. Брежнєву, М. Подгорному, О. Косигіну Алла Горська

підписала разом із Сергієм Параджановим, Іваном Світличним, Віктором Некрасовим, Василем Стусом, Ліною Костенко, Іваном Драчем, низкою відомих українських учених – членів-кореспондентів АН України. Наслідками цього листа стало адміністративне переслідування всіх підписантів і... чутки по Києву про те, що з'явилася «терористична бандерівська організація», створена спецслужбами Заходу, провідником якої є Алла Горська; у 1970 р. її викликали на допит до КДБ Івано-Франківська у справі заарештованого там дисидента В. Мороза, але Горська відмовилася давати свідчення, мало того, за кілька днів до трагічної загибелі написала протест до Верховного суду УРСР про незаконність вироку В. Морозу; через кілька днів після листа до Верховного

суду України Алла Горська була вбита у будинку свекра, Івана Зарецького, в місті Василькові під Києвом. Поїхала Горська до батька чоловіка за швейною машинкою, яка 70-річному дідусеві була не потрібна. Син Горської та Зарецького Олексій, який зробив пошук винуватців загибелі матері справою всього свого життя, знайшов у розсекречених архівах підтвердження причетності до смерті матері радянських спецслужб.

Завдання учням:

- у яких акціях протесту брала активну участь А. Горська?
- назвіть її однодумців та соратників у дисидентському русі.

(Далі буде)

ПРО КОГО РОЗПОВІДАЄ ІСТОРІЯ

Вступ до історії України, 5 клас*

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук;
Богдан СОБКО, студент факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова

3. Як досліджують життя і діяльність видатних людей.

Висвітлюючи питання про діяльність видатних людей, учитель застосовує прийом **евристичної бесіди**.

Учитель. Не кожна історична особа залишила по собі спогади. Іноді навіть немає біографії, написаної за її життя. Аби дізнатися про характер, думки і діяльність видатної людини минулого та укласти повний життєпис про неї, історики вивчають чимало історичних джерел. **Що таке історичні джерела?**

Учні. Історичні джерела – це письмові документи, предмети, будівлі та інші пам'ятки, які відображають історичні події та явища і дають можливість досліджувати життя людей у минулому.

Учитель. Які види історичних джерел ми з вами вивчали?

Учні. Історичні джерела поділяють на такі види:

– **речові джерела** – все, до чого можна доторкнутися руками: від стародавніх будівель до пам'ятників і механізмів;

– **писемні джерела** – ті, що існують у письмовому вигляді: рукописи, книжки, літописи, газети, написи на камені, стінах будівель тощо;

– **етнографічні джерела**: орнаменти, традиції, звичаї, правила поведінки, пісні та ін.;

– **зображувальні, чи візуальні**: портрети, фотографії, реклама, малюнки, картини, кінофільми тощо.

* Закінчення. Початок див. у журналі «Історія в рідній школі» № 1–2, 2019 р.

Учитель. Які види джерел допомагають вивчати діяльність історичного діяча?

Учні. У вивченні діяльності історичного діяча нам допомагають такі види джерел: речові джерела, писемні джерела, зображувальні, візуальні та інші.

Учитель. Вивчаючи інформацію про історичного діяча з різних джерел, ми маємо відповіді на такі запитання:

- Про кого йдеться?
- Коли і в якій країні жив історичний діяч?
- Які його риси характеру та думки відомі?
- З чим пов'язана основна діяльність цієї історичної особи? До яких історичних подій вона причетна?
- Які вчинки і дії цієї особи відомі?
- Яким є ваше ставлення до цієї історичної особи?

Отже, вивчаючи життя історичного діяча, варто звертатися до історичних джерел та дотримуватися послідовності вивчення матеріалу про цю особу. Таку послідовність запитань називаємо **пам'яткою для вивчення історичного діяча**, яка дає змогу нам скласти **історичний портрет**.

Формуючи науково-дослідницькі компетентності та креативність мислення, вчитель організовує **самостійну роботу**.

Учитель. Уявіть себе істориком-дослідником. Проаналізуйте біографічну довідку та світлинку історичного діяча, використовуючи запитання наведеної вище інструкції: